

Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – М.: Восточная литература, 1995. – 293 с.; **63.** Якобсон В.А. Возникновение писаного права в древней Месопотамии // Вестник древней истории, 1981. – № 4. – С. 43-61.; **64.** Cohen M.E. The Cultic Calendars of the Ancient Near East. – Bethesda, 1993. – 195 p.; **65.** Cooper J.S. Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia, in Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East / Ed. by E. Matsushima. – Heidelberg: HFU, 1993. – P. 81-96; **66.** Damerow P. Abstraction and Representation. Essays on the Cultural Evolution of Thinking. – Dordrecht, 1996. – 272 p.; **67.** Frayne D.R. Notes On The Sacred Marriage Rite // Bibliotheca Orientalis, 1985. – № 42. – P. 5-22; **68.** George A.R. Babylonian Topography Texts. – Leuven: SO, 1992. – 336 p.; **69.** Gopnick A. Could David Hume Have Known About Buddhism? Charles Francois Dolu, the Royal College of La Fleche, and the Global Jesuit Intellectual Network // Hume Studies, 2009. – Vol. 35. – № 1-2. – P. 5-28; **70.** Horowitz W. Mesopotamian Cosmic Geography. Mesopotamian Civilization 8. – Vinona Lake: IN, 1998. – 208 p.; **71.** Kramer S.N. The Sumerians: Their History, Culture, and Character. – Chicago: Chicag. Orient. sentr. by D. Brested, 1963. – 504 p.; **72.** Lapinkivi P. The Sumerian Sacred Marriage in the Light of Comparative Evidence. SAAS XV. – Helsinki, 2004. – 302 p.; **73.** Lawson J.N. The Concept of Fate in Ancient Mesopotamia of the First Millennium: Toward an Understanding of simtu. – Wiesbaden, 1994. – 405 p.; **74.** Livingstone A. Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars. – Oxf.: Univ. Press., 1986. – XIV, 489 p.; **75.** Livingstone A. The Case of the Hemerologies: Official Cult, Learned Formulation and Popular Practice // Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East. – Heidelberg, 1993. – P. 97-113; **76.** Selz G.J. Composite Beings of Individualization and Objectification in Third Millennium Mesopotamia // Archiv orientalni, 2004. – № 72. – P. 33-35; **77.** Selz G.J. The Holy Drum, the Spear, and the Harp: Towards an Understanding of the Problem of Deification in third Millennium Mesopotamia // Sumerian Gods and their Representations. – Groningen, 1997. – P. 167-213; **78.** Van Dijk J.J.A., Goetze A., Hussey M. Early Incantations and rituals. – New Haves, 1985. – 245 p.; **79.** Wilson E.J. “Holiness” and “Purity” in Mesopotamia // АОАТ, 1994. – № 241. – P. 118-131.

УДК 94(37).05.07.

Михайло САЙКО

CODEX АССЕРТИ ЕТ ЕХРЕНСИ (ПРИБУТКОВО-ВИДАТКОВІ КНИГИ ДАВНЬОРИМСЬКИХ БАНКІРІВ)

У статті розглянуті основні характеристики прибутково-видаткових книг (codex accepti et expensi), які використовувалися банкірами античного Риму. Проаналізовані основні операції, які здійснювалися за допомогою записів у прибутково-видатковій книзі: договори позики, купівлі, найму, товариства, а також переказу грошей. Визначено, що прибутково-видаткові книги банкірів являли собою документи публічного, а не приватного права і використовувалися як докази у судовому процесі.

Ключові слова: *Давній Рим, codex accepti et expensi, літеральний контракт.*

CODEX ACCERTI ET EXPENSI (ПРИХОДНО-РАСХОДНЫЕ КНИГИ ДРЕВНЕРИМСКИХ БАНКИРОВ)

В статье рассмотрены основные характеристики приходно-расходных книг (codex accerti et expensi), использовавшиеся банкирами античного Рима. Проанализированы основные операции, осуществлявшиеся с помощью записей в приходно-расходной книге: договоры займа, купли, найма, товарищества, а также перевода денег. Определено, что приходно-расходные книги банкиров представляли собой документы публичного, а не частного права и использовались в качестве доказательств в судебном процессе.

Ключевые слова: Древний Рим, codex accerti et expensi, literalный контракт.

CODEX ACCERTI ET EXPENSI (ACCOUNT-BOOKS OF ROMAN BANKERS)

The main characteristics of the account-books (codex accerti et expensi), used by bankers of ancient Rome are described in the article. The basic operations performed by means of entries in the account books were analyzed: loan agreements, purchase, hire, partnership, as well as money transfer. The account books of bankers were documents of public and not private law and used as evidence in court proceedings were determined.

Keywords: Ancient Rome, codex accerti et expensi, contractus litteralis.

Римські банкіри у своїй роботі використовували досить різноманітний інструментарій, який включав банківські книги та інші документи. Відомі чотири основних банківських книги: щоденник (adversaria), головна (контокорентна) книга (rationes), прибутково-видаткова книга (codex accerti et expensi), а також книга обліку позикового і наданого в позичку капіталу (kalendarium). Аналізу цих книг присвячена наша стаття «Банківські книги давньоримських банкірів» [4]. Однак, враховуючи важливе значення, яке відіграла в укладенні важливих господарських договорів одна з них, а саме: прибутково-видаткова книга, її дослідження продовжене у даній статті.

За допомогою прибутково-видаткових книг в античному Римі укладали письмові договори позики і тому сутність та функції записів у цих книгах вивчали як історики права, так і дослідники історії античності. Серед робіт правового характеру відзначимо відповідні глави в капітальних підручниках Н. Боголепова [1], С. Муромцева [3] і К. Чіларжа [6], а також невелике, але змістовне дослідження

Генріха Шулера [16]. Серед історичних досліджень, відзначимо невелику за обсягом роботу Е. Пагенстехера, в якій були зібрані посилання на основні джерела, також визначені шляхи подальшого дослідження поставленої теми [14]. Серед пізніших праць відзначимо фундаментальні дослідження Костянтина Смірнова [14], Рудольфа Бейгеля [10] і Людвіга Міттейса [12], а також статті І. Бабяка [9] та М. Фойгта [14]. На останню статтю Теодор Німейер написав дуже толкову рецензію, яку можна розглядати як самостійне дослідження [13]. З інших робіт відзначимо монографію Берти Пашке, яка писала під псевдонімом Сальпіус [15]. У цій монографії розглянута важлива для висвітлення нашої теми проблема делегації. В книгах В. Боруховича [2], І. Фіхмана [8] та О. Федорової [7] містяться цінні відомості про зовнішній вигляд банківських книг і характер записів у них.

Дослідження проводилось на основі вивчення давньоримських джерел, серед яких відзначимо листування і судові промови Цицерона, історичні дослідження Тита Лівія, твори Катона, Горація, Марціала і Плавта, листи Плінія Молодшого, а також юридичні документи: «Дигести» та «Інституції» Гая.

З аналізу джерел і літератури випливає і основне завдання дослідження – спробувати по-новому розглянути економіко-правову сутність і основні функції прибутково-видаткової книги, спираючись, у першу чергу, на повідомлення джерел.

Про широке розповсюдження прибутково-видаткових книг в Римі згадав М. Т. Цицерон у промові «За Марка Фонтея». Він відзначив: «Уся Галлія наповнена негоціантами з римських громадян. Жоден сестерцій в Галлії не може ворухнутися, не залишаючи сліду в касових книгах римських громадян» (*referta Gallia negotiatorum est, plena civium Romanorum. Nemo Gallorum sine cive Romano quicquam negoti gerit, nummus in Gallia nullus sine civium Romanorum tabulis commovetur* (Cic. pro Font. V. 11). У даному випадку мова йшла про Галлію, однак немає ніяких сумнівів, що подібна ситуація була звичною як для інших провінцій, так і для самого Міста.

Ця книга могла виконуватися на воскових дощечках і тоді називалася «*tabulae accepti et expensi*» [14, с. 13], «*tabulae*» [13, с. 318; 16, с. 6], «*argentarii tabulas*» [14, с. 7]. Назву *tabula* стосовно прибутково-видаткової книги зустрічаємо в трактаті Цицерона «Про оратора» (Cic. de Orat. II. 23. 97; II. 69. 280), промовою «За Клуенція Габіта» (Cic. pro Cluent. XII. 34; XIV. 40; XXX. 82), «За Марка Фонтея» (Cic. pro Font. V. 11), «Проти Верреса» (Cic. in Verr. II. I. XXIII. 61; II. I. XXXIX. 100;

II. I. XXXIX. 101-102; II. I. XLIX. 128). Термін *accepti tabulas* – в трактаті Цицерона «Оратор» (Cic. de Orat. 47. 158) і промові «Проти Верреса» (Cic. in Verr. II. I. XXIII. 60); *tabulae creditoris* – у промові «За Флакка» (Cic. pro. Flacco. IX. 20); *argentarii tabulas* – у промові «За Цецину» (Cic. pro Caecina. VI. 17), *tabulas accepti et expensi* – у промовах «За Квінта Росція» (Cic. pro Rosc. com. 1; 2) і «Проти Верреса» (Cic. in Verr. II. II. LXXVI. 186). А у промові «За Квінта Росція» Цицерон вжив декілька назв: *tabula* (Cic. pro Rosc. com. 1. 1; 1.3) *tabulas accepti et expensi* (Cic. pro Rosc. com. 1. 2), *pecunia tabularum* (Cic. pro Rosc. com. IV. 13).

Сама дошка була розділена на дві частини: над однією було надписано *accepti*, над іншою був напис *expensi* («прибутки» і «витрати»). Про такі таблички з графами «прибутки» і «видатки», що знаходяться в банкірській конторі, згадав Плавт у комедії «Грубіян» (Plaut. Truc. 73). Пліній Старший, розмірковуючи про таке поняття, як доля, стверджував, що вона заповнює обидва шпальти – витрат і доходів у книзі людського життя (*huic omnia expensa, huic feruntur accepta, et in toto ratione mortalium sola utramque paginam facit*) (Plin. Nat. Hist. II. V. 22).

Прибутково-видаткова книга могла виконуватися також у вигляді книги («кодексу») з листків папірусу або пергаменту, поміщених в обкладинку і, у цьому випадку, називалася «*codex accepti et expensi*» [14, с. 13]. Обидві назви, схоже, використовувалися як синоніми, судячи з того, у промові «За Квінта Росція», Цицерон називав прибутково-видаткові книги то «табулою» (див. вище), то «кодексом» (*codices*) (Cic. Pro Rosc. com. 1. 4) або (*codicem accepti et expensi*) (Cic. pro Rosc. com. II. 5; III. 9). Та ж тенденція має місце і у промові «Проти Верреса». В декількох місцях цієї промови Цицерон назвав прибутково-видаткову книгу «табулою» (див. вище), в декількох – «кодексом» (*in codicis*) (Cic. in Verr. II. I. XXXVI. 92).

За допомогою прибутково-видаткової книги фіксувалися будь-які грошові надходження і видатки, які мали місце у домогосподарстві і тому дослідники визначили цю книгу як касову [9, с. 41; 10, с. 242; 16, с. 16; 17, с. 550]. Так, у промові «За Клуенція Габіта» Цицерон наголосив, що «Клуенцій вів свої прибутково-видаткові книги дуже ретельно. Цей звичай, безсумнівно, веде до того, що ні прибуток, ні збиток у майні не можуть залишитися прихованими» (*Confecit tabulas diligentissime Cluentius. Haec autem res habet hoc certe, ut nihil possit neque additum neque detractum de re familiari latere*) (Cic. pro Cluent. XXX. 82).

Записами в прибутково-видатковій книзі фіксувалися письмові (літеральні) контракти (*contractus litteralis*) [1, с. 222; 9, с. 47; 10, с. 218; 13, с. 325]. При наданні позики банкір заносив позичену суму на ім'я позичальника в графу «витрати» (*expensi*) і одночасно позичальник зазначав одержання обумовленої суми у своїй книзі в графі «прибутки» (*ассепти*). При погашенні боргу проводилась зворотна операція [1, с. 222]. Запис у графу прибутків носив назву *ассептилатіо*, запис у графу видатків – *expensілатіо* [9, с. 48]. Записи, здійснені при наданні грошей у борг, були підставою для встановлення зобов'язання позичальника незалежно від того, чи були надані гроші реально, чи ні. Тобто, підстава такого зобов'язання полягала не в факті передачі грошей, але в самому записі. Сила договору коренилася, таким чином, у написаному слові, так само як сила стипуляції – у слові сказаному. Тобто, написане слово мало таку ж законну силу, як і слово, урочисто проголошене [3, с. 211]. Такий запис носив назву *nomina transcriptia* [6, с. 203].

Зрозуміло, що записи у прибутково-видаткових книгах сторони договору узгоджували і записи у книзі одного контрагента відповідали записам у книзі іншого. У промові «Проти Вереса» Цицерон звернув увагу на фальсифікацію Вересом записів в прибутково-видатковій книзі для того, щоб приховати власне казнокрадство. Так, в одному з численних випадків він не вписав у графу «витрати» гроші, виплачені банкіру Курцію. Цицерон на це, звертаючись до Верреса, заявив: «Що з того, що ти не записав у дебет дані йому (Курцію) гроші? Чи ти розраховував на те, що суд задовільниться лише твоїми книгами?» (*Quid proderat tibi te expensum illis non tulisse? An tuis solis tabulis te causam dicturum existimasti?*) (Cic. in Verr. II. I. XXXIX. 102).

За допомогою записів у прибутково-видатковій книзі проводилися не тільки позикові, а й інші операції. Гай виділяє два типи таких операцій – «від речі до особи» і «від особи до особи»: «зобов'язання є письмовим, якщо воно заноситься в прибутково-видаткову книгу; внесення боргу в таку книгу буває двоякого роду: або від речі до особи, або від особи до особи» (*litteris obligatio fit veluti in nominibus transscripticiis; fit autem nomen transscripticium duplici modo, vel a re in personam vel a persona in personam*) (Gai. III. 128) [3, с. 212].

Запис від речі до особи використовувався у випадку, якщо борг з купівлі, найму або товариства переводився в позикове зобов'язання (*a re in personam transcriptio fit, veluti si id, quod tu ex emptionis causa aut conductionis aut societatis mihi debeas, id expensum tibi tulero*) (Gai. III. 129) [17, с. 548]. Зокрема, за допомогою записів у прибутково-

видатковій книзі римські банкіри здійснювали закупівлю товарів на аукціонах. Аукціони в Стародавньому Римі проводилися при продажу будь-яких товарів, причому продаватися могло як нерухоме, так і рухоме майно. Відомі згадки про продаж з аукціону маєтків (Cic. De off. III. 13. 55; Phil. II. 103; Martial. Epigr. II. 85), землі, будівель, рабів, меблів (Auctio fiet Menaechmi mane sane septimi, venibunt servi, supellex, fundi, aedes, omnia) (Plaut. Men. V. X. 1157), великих партій сільськогосподарської продукції (Cato. De agr. II. 7; Plin. Epist. VII. 2). Ці аукціони проводили банкіри. Їх залучення було викликано тим, що відповідно до правил проведення римських аукціонів, покупець міг оплатити покупку як готівкою, так і в кредит. Продавець же мав отримати гроші відразу після продажу майна. Необхідний для проведення такого аукціону оборотний капітал мав у своєму розпорядженні лише банкір, який надавав кредит покупцю і розплачувався з кредитором [9, с. 45].

Надаючи позику покупцю товару на аукціоні, банкір робив у книзі два записи. Необхідна сума спочатку відзначалася як сплачена за товар і відзначалася в графі «доходи» (ассепті), а потім записувалася в графі «витрати» (ехпенсі) як надана в борг. Покупець, у свою чергу, зазначав у своїй книзі вказану суму як сплачену за товар в графі «витрати», а потім, заносив її в графу «доходи» як отриману в борг [3, с. 212]. При погашенні боргу банкір зазначав отримання боргу в графі «доходи», а покупець – виплату боргу в графі «витрати». У всіх випадках запис у графі «доходи» в книзі банкіра відповідає запису в графі «витрати» в книзі покупця і навпаки. Фактично ж покупець не отримував ніяких грошей – він отримував товар, а не гроші, а суму, записану в книгах, – як борг.

З продавцем же банкір розраховувався готівкою, а продавець представляв розписку в отриманні боргу [9, с. 55]. Наведемо текст розписки, знайденої в архіві банкіра Луція Цецилія Юкунда з Помпей. Вона датована 12 грудня 56 р. «11039 сестерцій; ці гроші у відповідності зі стипуляцією Луція Цецилія Юкунда за аукціоном Умбріції Януарії за винятком комісійних, отримання від Луція Цецилія Юкунда підтверджує Умбріція Януарія. Вчинено в Помпеях за день до грудневих ід, в консульство Луція Дувія і Публія Клодія» (HS ((I)) ∞ XXXVIII; quae pecunia in stipulatum L. Caecili Iucundi venit ob auctionem Umbriciae Ianuariae mercede minus persoluta habere se dixit Umbricia Ianuaria ab L. Caecilio Iucundo. Act(um) Pomp(eis) pr(idie) id(us) Dec(embers) L. Duvio P. Clodio cos.) (CIL. IV. № 3340. № 25).

Запис «від особи до особи» використовувався для полегшення взаєморозрахунків і полягав у тому, що за взаємною домовленістю кредитор переказував борг свого клієнта на іншу особу, погашаючи при цьому власний борг означеній особі [15, с. 80]. Гай роз'яснив цю операцію так: «занесення боргу в прибутково-розрахункову книгу від особи до особи має місце в тому випадку, коли те, що мені повинен сплатити Тіцій, я запишу як суму сплачену тобі, тобто якщо борг Тіція переводився на тебе (a persona in personam transcriptio fit, veluti si id, quod mihi Titius debet, tibi id expensum tulero, id est si Titius te pro se delegaverit mihi) (Gai. III. 130).

Правовою підставою для такого роду операцій була так звана делегація (delegatio) [15, с. 100]. В Римі було відомо два типи делегації: активна делегація (або просто делегація) – боржник за вказівкою кредитора обіцяв виконання третій особі, а також пасивна делегація, або «експромісія» (expromissio), – кредитор за бажанням боржника погоджувався прийняти виконання від третьої особи [15, с. 119]. Делегація могла здійснюватися як за допомогою вербальних формул, так і шляхом відповідних записів у прибутково-видаткових книгах [17, с. 548].

В активній делегації старий кредитор (делегант) давав вказівку (delegatio) своєму боржнику видати певну суму (чи обіцяти таку видачу шляхом стипуляції) новому кредитору (делегатарію), тобто фактично здійснювався переказ грошей третій особі [17, с. 558-559]. Наприклад, борг дебітора (D) перед кредитором (K) переказувався за згодою всіх фігурантів справи на нового дебітора (D¹). При цьому доводилося здійснювати шість записів: K записував належну суму отриманою від D і виданою D¹; D записував її сплаченою K і отриманою від D¹; нарешті D¹ зазначав її отриманою від K і сплаченою D [3, с. 211; 9, с. 29; 13, с. 321; 15, с. 91].

Подібно до цього могла бути здійснена й пасивна делегація, тобто переказ кредиторського права з однієї особи на іншу, так що дебітор (D) переставав бути боржником кредитора (K) і ставав боржником нового кредитора (K¹). Для цієї останньої мети D писав належну суму у витрати і в прибутки, як ніби вона була сплачена ним K і знову отримана від K¹; K зазначав її як отриману від D і віддану K¹, а цей останній – як отриману від K і віддану D [3, с. 211; 9, с. 50]. У всіх названих випадках записи могли містити угоди про термін повернення і відсотки. При виникненні судової суперечки позивачеві потрібно було пред'явити свої книги і яким-небудь чином довести, що відповідач був згоден на зроблені записи. Приклад такої операції

знаходимо у листуванні Цицерона. Так, у листі Аттіку від 3 лютого 49 р. Марк Тулій попросив перевести борг Аттіку свого брата Квінта на банкіра Егнація, бо на поточний рахунок останнього мали внести гроші численні боржники Квінта (Cic. ad Att. VII. 18. 4).

Виходячи з описаних можливостей, банкіри могли здійснювати жиророзрахунки, тобто, за дорученням клієнта, переказувати гроші з його особистого рахунку на рахунок іншої особи [12, с. 219]. Специфічним видом делегації, яку здійснювали банкіри, був договір *rescriptum argentarii*, у відповідності з яким банкір приймав зобов'язання перед своїм клієнтом виплатити (з депозиту клієнта, чи за допомогою спеціального внеску) певну суму грошей третій особі [13, с. 321; 17, с. 559]. За допомогою означеного договору банкіри могли здійснювати як безготівкові розрахунки між клієнтами, так і грошові виплати за дорученням клієнта. Слід зауважити, що гроші могли бути виплачені не лише у місці проживання клієнта, а й у будь-якому іншому місці, і це давало можливість здійснювати переказ грошей, трасуючи потрібні суми на будь-яке місто країни (знайти зноску).

Записи в прибутково-видатковій книзі використовувалися не лише в письмових, а й у реальних контрактах. У цьому випадку запис мав назву «касового запису» (*nomina arcaria*) [17, с. 546]. Характер цих записів чітко охарактеризував Гай в «Інституціях»: «Інше значення мають записи, які називають касовими (*arcaria*). Ці записи стосуються речового зобов'язання, а не письмового, бо зобов'язання виникає лише внаслідок самого факту видачі кому-небудь грошей; ця виплата грошей дає підставу речовому зобов'язанню. Тому ми правильно скажемо, що ці пам'ятні записи не народжували зобов'язання, а тільки свідчили про те, що зобов'язання укладено» (*Alia causa est eorum nominum, quae arcaria vocantur. In his enim rei, non litterarum obligatio consistit, quippe non aliter valent, quam si numerata sit pecunia; numeratio autem pecuniae rei facit obligationem. Qua de causa recte dicemus arcaria nomina nullam facere obligationem, sed obligationis factae testimonium praeberere*) (Gai. III. 131). Іншими словами, позичальник зобов'язаний був заплатити гроші позикодавцеві не тому, що останній записав за ним певну суму, а тому, що він дав її [1, с. 223; 6, с. 203]. Звідси й сама назва цього типу зобов'язання *nomina arcaria*, *arca* – каса, сундук з грішми [17, с. 546]. Запис робився, зрозуміло, на підставі відповідної угоди сторін, однак, як зазначав Секст Помпоній, цей запис сам по собі не встановлював борг, але лише реєстрував його (*nuda ratio non facit aliquem debitorem*) (Dig. XXXIX. V. 26) .

Прибутково-видаткові книги банкірів, на відміну від щоденника (*adversaria*), являли собою документи публічного, а не приватного права [12, с. 240]. Щоденник служив для чорнових і тимчасових записів, і раз на місяць відомості з нього переносилися у прибутково-видаткову книгу, а попередні записи стиралися [6, с. 202]. В судовому процесі між Гаєм Фаннієм Хереєю і актором Квінтом Росцієм, Фанній надав на розгляд суду не прибутково-видаткові книги, як це передбачувалося законом, а щоденник (*adversaria*), що дало привід Марку Тулію, який виступав в процесі довіреним Росція, детально охарактеризувати в своїй промові «За Квінта Росція актора» обидві книги, визначивши основні відмінності між ними [14, с. 25]. Цицерон висловив свій подив тим, що Фанній надав щоденники «Справді, якщо щоденники так само доказові, так само точні, так само цінні, як і касові книги, з якої причини тоді заводити ці книги, вписувати в них статті витрат та надходжень, дотримувати в них порядок, берегти старі книги? А якщо ми саме тому складаємо головну касову книгу, що не довіряємо щоденним записам, то чому ж те, чому самі господарі не надають ніякої ціни і значення, повинно мати велику вагу і важливість в очах суддів?» (*Quod si eandem vim, diligentiam auctoritatemque habent adversaria quam tabulae, quid attinet codicem instituere, conscribere, ordinem conservare, memoriae tradere litterarum vetustatem? Sed si, quod adversariis nihil credimus, idcirco codicem scribere instituimus, quod etiam apud omnis leve et infirmum est, id apud iudicem grave et sanctum esse ducetur?*) (Cic. pro Rosc. com. II. 6).

В іншому місці Марк Тулій зазначив: «Чому ми вносимо записи в щоденники недбало? Чому ретельно ведемо головні книги? ...Бо одні служать лише протягом місяця, інші – завжди; ці негайно стираються, ті благоговійно зберігаються» (*Quid est quod negligenter scribamus adversaria? quid est quod diligenter conficiamus tabulas?... Quia haec sunt menstrua, illae sunt aeternae; haec delentur statim, illae servantur sancte...*) (Cic. pro Rosc. com. II. 7).

Дуже чітко положення про публічний характер діяльності банкірів сформулював Гай: «звіти повинні надавати лише банкіри, а не інші особи, бо їх заняття вважається державною справою і головний їх обов'язок полягає у ретельному веденні своїх записів» (*Ideo autem argentarios tantum neque alios ullos absimiles eis edere rationes cogit, quia officium eorum atque ministerium publicam habet causam et haec principalis eorum opera est, ut actus sui rationes diligenter conficiant*) (Dig. II. XIII. 10. § 1). Банкіри були зобов'язані пред'являти свої рахунки в суді як речові докази навіть у випадку, якщо вони не були

однією зі сторін процесу (*Argentarius rationes edere iubetur: nec interest cum ipso argentario controversia sit an cum alio*) (Dig. II, XIII. 10 pr.).

Ульпіан роз'яснив, що «пред'являти рахунки» означає або продиктувати їх, або передати в письмовому вигляді, або пред'явити в прибутково-видатковій книзі (*Edi autem est vel dictare vel tradere libellum vel codicem proferre*) (Dig. II. XIII. 6. § 7). Щоб дотримати конфіденційність, до дослідження повинні бути представлені не всі записи, але лише ті сторінки прибутково-розрахункової книжки, які мали стосунок до даної справи (*sed ut ea sola pars rationum, quae ad instruendum aliquem pertineat, inspiciatur et describatur*) (Dig. II. XIII. 10. § 2). У записах обов'язково повинна бути вказана дата здійснення угоди: «...звіти повинні пред'являтися із зазначенням дати, тому що лише у цьому випадку прибуток і витрата будуть очевидними (*rationes tamen cum die et consule edi debent, quoniam accepta et data non alias possunt apparere, nisi dies et consul fuerit editus*) (Dig. II. XIII. 1. § 2), «Нехай банкіри надають рахунок, який має до них відношення, із зазначенням дати» (*argentariae mensae exercitores rationem, quae ad se pertinet, edent adiecto die et consule*) (Dig. II. XIII. 4 pr.), «загальним правилом для всіх рахунків є зазначення дати» (*communis enim omnis rationis est praepositio diei et consulis*) (Dig. II. XIII. 6. § 6).

Про використання книг у судовому процесі згадав Цицерон у промовах «За Скавра» (*Cic. pro Scaur. 18*) і «За Флакка» (*Cic. pro. Flacco. IX. 20*). Численні юридичні казуси, що вимагали дослідження прибутково-видаткових книг, наведені в «Дигестах» (Dig. II. XIII. 4. § 1; II. XIII. 4. § 5; II. XIII. 6. § 1; II. XIII. 6. § 2; II. XIII. 6. § 9; II. XIII. 9 § 1; XII. I. 41; XXVI. VII. 46. § 5; XLVII. II. 27. § 1). Ульпіан, зокрема, розглянув випадок, коли банківською справою займався раб. Цей відомий юрист зазначив, що якщо раб займається банківською справою за дорученням господаря, останній повинен надати у розпорядження суду прибутково-розрахункову книгу, а у випадку необхідності проти цього господаря слід порушити позов (*Sed si servus argentariam faciat (potest enim), si quidem voluntate domini fecerit, compellendum dominum edere ac perinde in eum dandum est iudicium, ac si ipse fecisset*) (Dig. II. XIII. 4. § 3). Якщо ж раб займався банківською справою без відома господаря, останньому слід принести присягу, що він не має у своєму розпорядженні цих книг (*sed si inscio domino fecit, satis esse dominum iurare eas se rationes non habere*) (Dig. II. XIII. 4. § 3).

Tabulae accepti et expensi виконувалася на дерев'яних табличках (*pugillares*) (Plin. Epist. I. 6) [8, с. 20; 9, с. 42]. Вони виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), часто з лимонного

дерева (*pugillares citrei*) (Martial. XIV. 3) або зі слонової кістки (*pugillares eborei*) (Martial. XIV. 3) [2, с. 24]. Одна сторона була, зазвичай, гладкою, а зворотна мала невелике рівне заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску (*tabulis ceraue*) (Liv. I. 24. 7) (*ceram et tabellas*) (Plaut. Bacch. 715) звичайно, чорного кольору [8, с. 20]. Окремі таблички об'єднувалися по дві (диптих – *duplices*), три (триптих – *triplices*) або декілька (поліптих – *multiplices*) табличок [5, с. 11; 9, с. 43]. Найбільш поширеною формою був триптих, про який Марціал згадав в одній зі своїх епіграм (Martial. XIV. 6). По дощечці писали стилем (металевим стрижнем з загостреним кінцем) (*stilum*) (Plaut. Bacch. 715), (*stilus et pugillares*) (Plin. Epist. I. 6). Протилежний кінець стилю мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст [2, с. 19].

Codex accepti et expensi виготовляли з папіруса (*codex chartaceus*) (Martial. XIV. 10) або пергаменту (*membrane*) (Hor. Sat. II. 3). Для виготовлення кодексу з папіруса нарізалися листки цього папіруса, які потім перепліталися [2, с. 108]. Для того, щоб виготовити кодекс із пергаменту, лист пергаменту перегинали навпіл і цей лист називали грецьким словом *diploma*. Чотири таких листи створювали *tetradion* (від гр. «чотири»). Декілька таких заготовок переплітали, утворюючи кодекс [7, с. 39].

Текст на пергаменті можна було стерти і переписати (*esse puta ceras, licet haec membrana vocetur: delebis, quotiens scripta novare voles*) (Martial. XIV. 7). Писали перами (*calamis*) (Martial. XIV. 20), які поміщали у пенал (*graphiarium*) (Hor. Epist. I. 1. 56; Martial. XIV. 21). Документи могли поміщатися в спеціальному футлярі (*manuale*) (Martial. XIV. 84) і зберігатися в особливих скринях (*scrinium*) (Martial. XIV. 37).

Архіви воскових табличок, папірусних сувоїв і пергаментних кодексів зберігалися в будинках знатних римлян в спеціальному приміщенні, що називався «таблінум» [3, с. 211]. Це був архівний кабінет господаря, який перебував посередині будинку, між атриєм і перистилем. Про безліч подібного роду табличок, що зберігаються в будинках знатних римлян, писав Пліній у своїй «Натуральній історії» (*tabulina codicibus implebantur et monumentis rerum in magistratu gestarum*) (Plin. Nat. Hist. XXXV. II. 7). Роль меблів в цій кімнаті відігравала велика скриня (*scrinium*), металева або дерев'яна, оббита металевими пластинками і великими цвяхами; вона стояла завжди біля стіни або пілястра і була міцно замкнена і запечатана (Martial. XIV. 37).

Таким чином, у статті вдалося з'ясувати, що одним із найважливіших робочих інструментів римських банкірів були прибутково-видаткові книги. Вони могли виконуватися на навощених табличках і тоді книга мала назву «*tabulae ассерти et expensi*», а також на папірусі і пергаменті – у цьому випадку книга називалася «*codex ассерти et expensi*». За допомогою записів у прибутково-видатковій книзі фіксувалися письмові контракти (*contractus litteralis*), серед яких: договори позики, купівлі, найму, товариства, а також переказу грошей. Крім письмових, за допомогою цих книг оформлялися й реальні контракти і у цьому випадку запис у книзі мав назву «касового запису» (*nomina arcaria*). Прибутково-видаткові книги банкірів являли собою документи публічного, а не приватного права і використовувалися як докази у судовому процесі.

Вивчення прибутково-видаткових книг римських банкірів і аналіз основних операцій, здійснюваних за їх допомогою, дає хорошу основу для розуміння реальних умов кредиту в античному Римі та сприятиме подальшим дослідженням історії Стародавнього Риму.

Джерела та література: 1. Боголепов Н. Пособие к лекциям по истории римского права / Н. Боголепов. – Москва: Унив. тип., 1890. – 327 с. 2. Борухович В. Г. В мире античных свитков / В. Г. Борухович. – Саратов: издательство Саратовского университета, 1976. – 222 с. 3. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима / С. Муромцев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1883. – 734 с. 4. Сайко М. Н. Банковские книги древнеримских банкиров / М. Н. Сайко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2014. – № 1 (172). – Выпуск 29. – С. 20–27. 5. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме / К. М. Смирнов. – Одесса : «Экон. тип.», 1909. – 198 с. 6. Чиларж К. Учебник институций римского права / К. Чиларж. – М. : печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 500 с. 7. Федорова Е. В. Введение в латинскую эпиграфику / Е. В. Федорова. – М.: Изд.-во Моск. Ун-та, 1982. – 256 с. 8. Фихман И. Ф. Введение в документальную папирологию / Фихман И. Ф. – Москва: Наука, 1987. – 502 с. 9. Babják I. Die Wirkung der Buchhaltung, besonders der Bankbuchführung auf das Vertragssystem im klassischen Römischen Recht / I. Babják // Publ. Univ. Misk. Sectio Juridica et Politica. Tomus XIX. – Miskolc, 2001. – P. 39–58. 10. Beigel R. Rechnungswesen und Buchführung der Römer / R. Beigel. – Karlsruhe: G. Braun, 1904. – VII + 266 s. 11. Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL). Vol. IV: Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculanae, Stabianae. – Berolini, 1871. – 272 p. 12. Mittes Ludvig. Trapezitika / Ludvig Mittes. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Romanistische Abteilung. – Bd. 19 (32), 1898. – S.198-260. 13. Niemeyer T. Voigt M. Ueber die Bankiers, die Buchführung und die Literalobligation der Römer / T. Niemeyer // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte / Romanistische Abteilung. – Bd. 11, 1890. – S. 312 – 325. 14. Pagenstecher E. De literarum obligation et de rationibus, tam domesticis, quam argentariorum / E. Pagenstecher. – Heidelbergae, 1851. – 79 p. 15. Salpius B. Novation und Delegation nach römischem Recht / B. Salpius. – Berlin, 1864. – 518 s. 16. Schüler Heinrich. Die literarum obligation des älteren römischen Rechts / Heinrich

Schüler. – Breslau, 1842. – 98 s. 17. Voigt M. Über die Bankiers, die Buchführung und die Litteralobligation der Römer / M. Voigt // Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Dreiundzwanzigsrer Band. – Leipzig: Bei S. Hirzel, 1888. – S. 515-577.

Скорочення: Cato. De agr. – Marcus Porcius Cato Censorius. De agri cultura. Cic. ad Att. – M. Tullii Ciceronis. Epistulae ad Atticum. Cic. De off. – De officiis. Cic. de Orat. – De oratore. Cic. Phil. – In M. Antonium oratio Philippica. Cic. pro Caecina. – Pro A. Caecina oratio. Cic. pro Cluent. – Pro A. Cluentio oratio. Cic. pro Flacco. – Pro L. Flacco oratio. Cic. pro Font. – Pro M. Fonteio oratio. Cic. pro Rosc. Com. – Pro Roscio Comodeo oratio. Cic. pro Scaur. – Pro M. Scauro oratio. Dig. – Digestae Justiniani Augusti. Gai. – Gaius. Institutiones. Gell. – Aulus Gellius. Noctes Atticae. Hor. Epist. – Quintus Horatius Flaccus. Epistulae. Hor. Sat. – Sermones. Liv. – Livius Titus. Ab Urbe condita. Martial. – Marcus Valerius Martialis. Epigrammaton. Plaut. Bacch. – T. Maccius Plautus. Bacchides. Plaut. Men. – Menaechmi. Plin. Epist. – C. Plinius Secundus (Minor). Epistulae. Plin. Nat. Hist. – C. Plinius Secundus (Maior). Historia naturalis.

УДК: 94 (3945) “04/07”

Богдан БОДНАРЮК

СИРІЙСЬКЕ ЧЕРНЕЦТВО IV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VII СТ.: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ, ДУХОВНО-СВІТОГЛЯДНІ ОРІЄНТИРИ ТА АСКЕТИЧНА ПРАКТИКА (III)

У статті автор розглядає комплекс проблем, пов'язаних з витоками, особливостями становлення і розвитку раннього православного чернецтва на території Сирії. Також висвітлюються організаційні засади, духовно-світоглядні орієнтири та аскетична практика сирійських чернечих общин, які сформувались і набули усталених традиційних форм протягом IV – першої половини VII ст. Крім того, автор аналізує типи, види і форми чернечої аскези, поширені саме в сирійських спільнотах подвижників євангельської самоти.

Ключові слова: Схід, Сирія, сирійське чернецтво, православна аскеза, аскетична практика, чернечі общини, сирійські святи.

Богдан БОДНАРЮК

СИРІЙСКОЕ МОНАШЕСТВО IV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VII ВВ.: ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ, ДУХОВНО- МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ И АСКЕТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА (III)

В статье автор рассматривает комплекс проблем, связанных с истоками, особенностями становления и развития раннего православного монашества на территории Сирии. Также освещаются организационные основы, духовно-мировоззренческие ориентиры и аскетическая практика сирийских монашеских общин, которые сформировались и приобрели устоявшиеся традиционные формы на протяжении IV – первой половины VII вв. Кроме того, автор анализирует типы, виды и формы монашеской